

Результати вивчення пам'яток кам'яного віку на території України

Історія населення кам'яного віку території України починається з появи першої людини — близько 700 тис. років тому і закінчується в ранньо-металеву добу. Кам'яний вік — час дитинства роду людського, розвитку самої людини, становлення її господарства і культури.

Відкриття перших пам'яток кам'яного віку на Україні відноситься до другої половини XIX ст., коли вчитель Ф. І. Каміський виявив палеолітичну стоянку Гінци на Полтавщині. Дещо пізніше аналогічні пам'ятки знайдено К. С. Мережковським в Криму, В. В. Хвойкою — в Кієві, Ф. К. Вовком — в с. Мезін на Десні.

У другій половині і наприкінці XIX ст. досліджено також перші мезолітичні і неолітичні пам'ятки на Дніпрі, в Криму, на Дністрі та в інших районах. Кількість таких об'єктів в дореволюційний час була, однак, нечисленною. Зараз археологічна наука на Україні володіє великою джерелознавчою базою. Тепер відомо близько 700 пізньопалеолітичних і понад 1000 мезолітичних і неолітичних місцезнаходжень, матеріали яких дали можливість вирішити ряд питань історії і культури населення в період від появи тут людини до III тис. до н. е.

Більшість пам'яток відкрито в останні 50 років співробітниками Інституту археології АН УРСР, де працювали такі відомі дослідники культури і історії кам'яного віку, як П. П. Єфименко, М. Я. Рудинський, А. В. Добровольський, В. М. Даниленко, І. Г. Шовкопляс та багато ін.

Вся робота по вивченню пам'яток палеоліту, мезоліту і неоліту України координується і направляється відділом кам'яного віку Інституту археології АН УРСР. Разом з вченими інших археологічних закладів України і фахівцями Москви і Ленінграда на Україні за останні 50 років досягнуто значних успіхів, зроблені нові відкриття.

Серед найбільш важливих археологічних об'єктів можна назвати багатощарове палеолітичне поселення Королеве Виноградівського району Закарпатської області, яке протягом багатьох років досліджується Закарпатською палеолітичною експедицією під керівництвом В. М. Гладиліна. На ньому зафіксовані багатометрові відклади суглинку з сімома викопними ґрунтами. Ця товща нашарувань підстелюється алювієм давньої тераси р. Тиси.

В товщі суглинків виявлено 15 культурних горизонтів, з яких сім належать до ашелю, шість — до мустьєрського часу і два — до перехідного періоду від мустьє до пізнього палеоліту.

В Криму ранньопалеолітичними пам'ятками, дослідженими Кримською палеолітичною експедицією під керівництвом Ю. Г. Колосова, є опорні, багатощарові мустьєрські стоянки: Заскельне V, VI, Пролом II та ін. Численні матеріали з цих пам'яток дали змогу ввести в науковий обіг цінні комплекси кам'яних індустрій, простежити їх технічний розвиток протягом мустьєрської доби (нові знахідки решток неандертальців з цінним матеріалом для вивчення проблем еволюції людини), виділити та обґрунтувати аккайську мустьєрську культуру, висунути припущення про її автохтонне походження. Значні роботи проведено експедицією А. П. Черниша в Подністров'ї, зокрема, на таких унікальних багатощарових палеолітичних стоянках, як Молодове I, V, Кормань IV та ін. Матеріали цих стоянок, особливо знахідки мустьєрських жител з кісток тварин, гравірована лопатка мамонта, стали всесвітньовідомими.

Мезолітичні пам'ятки на Україні майже всі виявлено за останні 50 років. Серед них унікальні багатощарові стоянки в Криму — Шан-Коба, Фатима-Коба, Таїш-Аїр, Сюрень 2, Кукрек, Фронтове, Ласпі 7

та багато інших, досліджені Г. А. Бонч-Осмоловським, С. М. Бібіковим, Д. О. Крайновим, О. О. Векіловою, Ю. Г. Колосовим, Л. Г. Мацкевим, Д. Я. Телегіним та ін. Важливі відкриття зроблені і в Надпоріжжі, де розкопані великі мезолітичні могильники поблизу сіл Волоське (В. М. Даниленко) й Василівка (А. Д. Столяр, Д. Я. Телегін) та поселення із залишками жителів в Осокорівській балці та Ігреському п-ві (І. Ф. Левицький, Д. Я. Телегін). В останні два десятиріччя роботами П. Й. Борисковського, В. Н. Станко та ін. виявлено та досліджено десятки стоянок цього часу в Північному Причорномор'ї — Мирне, Гіржево, Білолісся, Гребені тощо. Численні мезолітичні стоянки стали відомими також на Волині, Київському Подніпров'ї і Лівобережжі Дніпра — Нобель, урочище Піщане, Рудий острів, ДВС, Кудлаївка, Пісочний Ров, Минівський Яр та ін., досліджені М. Я. Рудинським, М. О. Воеводським, І. Ф. Левицьким, О. О. Формозовим, Р. Т. Грибовичем, Л. Л. Залізником, Д. Я. Телегіним та ін. Успішні роботи по вивченню мезолітичних стоянок на Поділлі (Вороців), Подністров'ї (Молодове, Оселівка, Кормань) і Закарпатті (Кам'яниця) проводять О. П. Черниш і Л. Г. Мацкевой.

Гордістю української археологічної науки стало відкриття і дослідження в Подністров'ї, Надазов'ї та Криму оригінальних могильників маріупольського типу епохи неоліту — Маріупольського, Микільського, Лисогірського, Вовницьких, Василівських, Дерев'яного та багатьох ін. (М. О. Макаренко, А. В. Добровольський, М. Я. Рудинський, А. Д. Столяр, О. В. Бодяньський і Д. Я. Телегін). Крім могильників у південних районах України досліджено цілу серію багатих на знахідки неолітичних стоянок, у тому числі на Дніпрі — Собачки, Вовчики, Бузьки, о-в Сурський Шулаїв, Сіверському Дінці — Бондариха, Устя Осколу, на Південному Бузі — Саврань, Соколиці та ін., що розкопувались під керівництвом А. В. Добровольського, В. М. Даниленка, О. В. Бодяньського, Д. Я. Телегіна та ін.

Значно зросла джерелознавча база неоліту північних районів України. І. Ф. Левицьким, М. Я. Рудинським, В. М. Даниленком, В. І. Неприною, С. С. Березанською, Д. Я. Телегіним та ін. розкопано більше двадцяти доброякісних цільних комплексів неолітичної епохи — Моства та Гирло Гнилоп'яти на Волині, Микільська Слобідка і Віта Литовська, Грині, Гастятин, Пустинка поблизу Києва, Погорілівка, Гришівка, Лисогубівка в басейні Десни тощо.

Принципово важливими слід вважати розкопки на Україні і таких пам'яток, як Ровне в Закарпатті (М. Ф. Потушняк), Засуха на Орелі (І. В. Кравець, Д. Я. Телегін), що репрезентують собою новий тип пам'яток.

Вивчення остеологічного матеріалу мезолітичних і неолітичних могильників (Г. Ф. Дебєц, Г. С. Кондукторова, І. І. Гохман, Г. П. Зіневич, І. Д. Потехіна та ін.) відкривають великі можливості для розуміння антропологічного складу населення цих періодів, встановлюється, зокрема, факт зміни населення при переході від мезоліту до неоліту, коли тут популяції з помітними рисами середземноморських типів витісняються племенами пізньокроманьйонського складу.

Осмилення цього нового великого матеріалу було б немислимим без дальшого розвитку ідейно-теоретичного рівня досліджень. озброєна марксистсько-ленінською ідеологією діалектичного і історичного матеріалізму, радянська археологічна наука на Україні веде непримиренну боротьбу проти різного роду буржуазних концепцій — расизму, модернізації історичного процесу та ін. — в розумінні найдавнішої історії людства. Перемагаючи труднощі внутрішнього росту (соціологізм, гіпертрофованій автохтонізм і стадіальність), спеціалісти в області вивчення кам'яного віку стоять на вірному шляху матеріалістичного розуміння історії первісної епохи.

Основними проблемами вивчення історії населення кам'яного віку є дослідження закономірностей розвитку суспільно-економічних фор-

мацій, господарської діяльності населення, культурно-територіальне членування пам'яток, зокрема виділення типів пам'яток, археологічних культур і етнокультурних областей та хронологія і періодизація цих спільностей.

Важливих успіхів досягла українська археологічна наука у вивченні питань домобудівництва та планування давніх поселень. Правильне розуміння скупчень кісток і бивнів мамонтів як решток жител палеолітичної людини пов'язане безпосередньо з дослідженням таких об'єктів, як Мізин на Десні, Межиріччя на Дніпрі тощо (І. Г. Шовкопляс, І. Г. Підоплічко). Вивчені житла на поселеннях епохи мезоліту, зокрема на Осокорівському та Ігреньському в Надпоріжжі (І. Ф. Левицький, Д. Я. Телегін).

Широкі перспективи перед дослідниками кам'яного віку відкриваються тепер у зв'язку з дальшим розвитком методів археологічного пошуку, зокрема розробкою типології і номенклатури крем'яних і кістяних виробів, а також використанням статистики при їх аналізі (О. П. Черниш, В. М. Гладилін, Л. Г. Мацкевой, Д. Я. Телегін, М. І. Гладких та ін.). Все ширше вводяться в практику обробки археологічних матеріалів, досягнення точних і природничих наук, у тому числі датування археологічних об'єктів радіокарбонним, археомагнітним методами, а також з допомогою палинологічного аналізу.

Вивчення знарядь праці, фауністичних решток на стоянках кам'яного віку вказує на поступовий процес у розвитку господарства населення в епоху палеоліту, мезоліту і неоліту. Відзначаються також локальні особливості в формах ведення господарства, об'єктах полювання.

У палеоліті і мезоліті основною формою господарства є мисливство, рибальство і збиральництво, хоча вже у мезоліті одомашнена перша тварина — собака. Склад остеологічних матеріалів, виявлених на мезолітичних стоянках, дає можливість визначити певну спеціалізацію окремих районів України у веденні мисливського господарства. Так, наприклад, у північних поліських районах і на Дністрі основними об'єктами полювання був північний олень, тоді як у Степовому Причорномор'ї та Криму — благородний олень, косуля, кінь, кабан та ін. Дослідженням встановлено, що в пізньому мезоліті на деяких замкнених територіях, наприклад у Криму, виникають помітні суперечності між зростанням кількості населення і збіднінням об'єктів полювання, що призводить до кризи мисливського господарства (С. М. Бібіков).

Така ситуація стала однією із основних причин переходу людства до відтворюючих форм господарства — скотарства і землеробства. Можливо, не випадково саме тут, у Криму, виявлено перші сліди доместикації, крім собаки, також свині (В. І. Бібікова), що відзначено, наприклад, у шарах деяких пізньомезолітичних стоянок (Фатьма-Коба).

Приручення тварин набрало ще більшого обсягу в неолітичну епоху (VI—III тис. до н. е.), коли відзначаються і перші спроби вирощування злаків. В археології цей процес звичайно називають «неолітичною революцією». Детальніше про час і шляхи становлення землеробства та скотарства на Україні уже йшлося в працях автора. Зазначимо лише, що ці нові прогресивні форми господарства проникли в Європу, мабуть, із країн Стародавнього Сходу, де скотарство і землеробство виникло на 2—3 тис. років раніше, ніж у нас. Більше того, навіть деякі види тварин (вівця, коза) і всі злаки були запозичені звідти уже в одомашненому чи культурному стані, оскільки дикі їх предки у нас невідомі. Ця обставина, між іншим, мабуть, зіграла не останню роль у тому, що приручення тварин в Європі відбулося значно пізніше і послідовність їх видів одомашнення у нас і в країнах стародавнього сходу була неоднаковою.

В ході долання принципів гіпертрофованого автохтонізму і стадіальності в розвитку матеріальної і духовної культури первісної епохи фахівці в галузі вивчення кам'яного віку України багато зробили в

справі культурно-територіального і етнокультурного членування пам'яток. Для епохи палеоліту, мезоліту і неоліту дослідниками на підставі порівняльного аналізу артефактів встановлюється наявність цілого ряду етнокультурних утворень різної історичної значимості і територіального охоплення, в тому числі типи пам'яток, археологічні культури, етнокультурні області, зони культур і т. п. Встановлення факту наявності останніх наближає нас до розуміння палеоетнографічного складу населення кам'яного віку.

Під археологічною культурою і типом археологічних пам'яток ми розуміємо групу генетично споріднених, близьких у часі пам'яток, певної території, що характеризуються сумою спільних ознак у проявах матеріальної і духовної культури. Умовно археологічна культура відрізняється від типу пам'яток звичайно більшим територіальним охопленням і наявністю територіальних варіантів або хронологічних етапів. Нерідко тип пам'яток є початковим етапом виділення археологічної культури.

Важливим досягненням Української радянської археології за повоєнний час слід вважати створення карт археологічних культур і типів пам'яток та виділення тут етнокультурних областей і культурно-територіальних зон. Як в мезоліті, так і в епоху неоліту вся територія республіки розпадалася на дві основні зони: південну степову, азово-чорноморську і північну або полісько-лісостепову, археологічні культури яких мають свою специфіку. Сам процес виділення археологічних культур і типів пам'яток на Україні був досить тривалим. Загальні підсумки цієї роботи підведені в колективній праці «Археологія Української РСР», т. 1 (1971; 1985).

За останні п'ять десятиріч на Україні відкрито значну кількість багат шарових стоянок, опрацьовання матеріалів яких дозволяє ставити питання про відносну хронологію і періодизацію пам'яток кам'яного віку на більш обґрунтовану базу. В палеоліті до таких об'єктів можна віднести: Королеве в Закарпатті, Молодове I, V та Кормань IV в середньому Подністров'ї, стоянки Ак-Кая в Криму. Відомі вони і серед мезолітичних стоянок (Шан-Коба, Фатьма-Коба, Кам'яна Могила, урочище Піщане, Устя Осколу 2, Гришівка, Ігрен 8, Лизогубівка тощо). Надійною підставою для визначення абсолютного віку пам'яток виявилися дані точних і природничих наук, зокрема датування матеріалів за допомогою радіокарбонного, палеомагнітного, теормолюмінісцентного, палеонтологічного та інших методів.

При визначенні абсолютного віку пам'яток кам'яного віку ми використовуємо близько 100 визначень методом C 14, одержаних, зокрема, для стоянок Криму (Ласпі 7, Кукрек), Надпоріжжя (Ігрен 8, Микільський могильник), Причорномор'я (Мирне), Подністров'я (Молодове). Багато таких дат встановлено для культури лінійно-стрічкової кераміки.

Результати цих методів дають можливість, по-перше, надійно проводити хронологічну межу між епохами палеоліту, мезоліту і неоліту України; по-друге, виділити періоди в розвитку цих епох і, по-третє, вирішувати питання синхронізації окремих культур і їх етапів у кам'яному віці. Палеоліт поділяють на ранній, пізній періоди, а серед пам'яток пізнього палеоліту виділяються об'єкти ранньої, середньої, пізньої доби. В рамках мезолітичної епохи виділяються два основних періоди — ранній (IX—VIII тис. до н. е.) і пізній (VIII—VII тис. до н. е.). Всі неолітичні культури України можуть бути в хронологічному плані поділені на три періоди, з яких перші два розпадаються на два етапи кожний (Д. Я. Телегін).

На найближчі п'ятиріччя серед основних завдань у вивченні пам'яток кам'яного віку можна відзначити такі: а) даліше нагромадження фактичного матеріалу шляхом ведення польових досліджень. Особливу актуальність у цьому відношенні набирає відкриття багат шарових стоянок і пам'яток, що дають матеріали для датування їх

методами точних і природничих наук; б) дальша розробка питань культурно-територіального членування пам'яток палеоліту, мезоліту, неоліту з метою створення палеоетнографічних карт родових груп, племен зазначених епох; в) розробка і деталізація хронології періодизації і синхронізації культур при тісному контакті з фахівцями суміжних наук — геологами, палинологами, фізиками тощо; г) вивчення проблем економіки господарства, соціальних відносин і духовної культури населення кам'яного віку.

Д. Я. ТЕЛЕГИН

Результаты исследования памятников каменного века на территории Украины

Резюме

В статье подведены итоги изучения памятников каменного века на Украине за последние 50—60 лет, показан значительный рост количества обнаруженных и исследованных объектов, их интерпретация и осмысление.

Важными достижениями в изучении каменного века Украины есть разработки вопросов культурно-территориального членения, хронологии и периодизации памятников, проблем домостроительства и планирования поселений палеолита, мезолита, неолита и др.

С. С. БЕРЕЗАНСЬКА

Деякі підсумки вивчення епохи енеоліту—бронзи на території України

Історія археологічного вивчення України нараховує близько двох століть. У дореволюційний період бронзова доба майже не привертала увагу археологів; скромні вироби цього періоду затьмарювалися трипільською розписною керамікою і скіфським золотом. Лише після Великої Жовтневої соціалістичної революції, коли визначилися нові завдання археологічної науки, становище докорінно змінилося. На Україні склалася школа археологів. Вони групувалися навколо Всеукраїнського археологічного комітету, відділу антропології АН УРСР і ряду музеїв, які на той час були відкриті майже в кожному великому місті УРСР.

Післявоєнні роки складають особливий і дуже важливий період у вивченні енеоліту і бронзи. Було утворено відділ на чолі з академіком П. П. Єфименком — директором Інституту археології. П. П. Єфименко належить до плеяди вчених, які є гордістю радянської науки. Спеціаліст певної галузі, він добре знав археологію взагалі й відчував, які з її напрямків заслуговують на особливу увагу й спеціальний розвиток.

Велику увагу приділяв П. П. Єфименко вивченню епохи енеоліту та бронзи на території України, справедливо відзначаючи, що без цього давня історія Східної Європи не може одержати повного й об'єктивного висвітлення. Були визначені найважливіші й першочергові завдання у дослідженні цієї проблеми. Серед них ліквідація білих плям, у зв'язку з чим була створена експедиція «Великий Київ», яка ставила своєю метою суцільні дослідження басейну Дніпра на ділянці від Десни до Росі. Відкриті численні пам'ятки різних культур енеоліту—бронзи, зокрема Софіївська, що характеризує пізній етап Трипілля¹, й східнотшинецька, з якою в наш час пов'язують і найстаріші ланки слов'янського етногенезу². Визнаючи фінно-угрів одним з найважливіших компонентів стародавнього населення Східної Європи і вважаючи, що найбільш західною країною їх території було Лівобережне Подніпров'я, П. П. Єфименко настояв на проведенні ряду експедицій в районі